

А.Б. Шормакова*

ҚР Ұлттық ғылым академиясы, Алматы, Қазақстан

*E-mail: Shormakova.arailym@tilbilimi.kz

ТОПОНИМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ

Аннотация. Адамдардың өмірін географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Бір жерді екінші бір жерден ажырату үшін географиялық атаулар қажет. Халқымыз ежелден өзі мекендейтін ортадағы әрбір өсімдікті күнделікті тәжірибесінде пайдалана отырып, олардың пайдасы мен зиянын байқап отырған. Себебі көшпелі өмір сүру дағдысы әр жайылымдық жердің ерекшеліктерін: климатын, жер бедерін, су көздерін, өсімдігін, мал жайылымының жарамдылығын, маусымдық пайдаланымды білуді талап етті. Соған орай қай жерде қай түлікті өсірудің тиімділігіне көңіл аударылып, сол өңірлерге тән шаруашылық түрлері қалыптасқан. Мысалы, сиырдыөлеңшөп өсетін жайылымға, жылқы мен қойдыжусаны мен бетегесі бітік шығатын жайылымға, түйені шөлді жердің жайылымына жайған. Жерімізде фитотопонимдік атаулардың жиі кездесуіне, мәдени кодтың әсері көбірек болатынын байқауға болады. Себебі халықтың мәдениеті оның тұрмысымен, өмір салтымен тығыз байланысты. Топонимиядағы фитотопонимиялық лексиканы зерттей отырып, белгілі бір аймақтың ландшафтының жоғалып кеткен ерекшеліктері туралы қызықты ақпараттың сырын ашуға болады. Бұл мақалада географиялық атаулардың маңызы туралы айтылып, өсімдік әлемі қазақ топонимикасында, атап айтқанда оронимдер, гидронимдер мен ойконимдер жүйесінде қалай көрінетініне назар аударылып, бірнеше өсімдіктің тілдік коды мен мәдени коды туралы ақпарат беріледі.

Тірек сөздер: фитотопонимдер, гидронимдер, оронимдер, географиялық атау, мәдени код.

А.Б. Шормакова*

Национальная академия наук РК, Алматы, Казахстан

*E-mail: Shormakova.arailym@tilbilimi.kz

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. Невозможно представить жизнь людей без географических названий. Географические названия необходимы для того, чтобы отличать одно место от другого. Казахи издавна наблюдали за пользой и вредом каждого растения в своей среде обитания, используя его в своей повседневной практике. Потому что кочевой образ жизни требовал знания особенностей каждого пастбища: климата, рельефа местности, источников воды, растительности, пригодности для выпаса скота, сезонного использования. В связи с этим особое внимание уделяется эффективности выращивания различных видов сельскохозяйственной продукции, которые характерны для этих регионов. Например,

было удобно разводить коров в зеленый траве, овец и лошадей в полынье, верблюдов в пустынной местности. Видно, что чем чаще фитотопонимические названия появляются на нашей Земле, тем большее влияние оказывает культурный код. Потому что культура народа неразрывно связана с его образом жизни. Изучая фитотопонимическую лексику в топонимике, мы можем раскрыть секрет интересной информации об исчезнувших особенностях ландшафта того или иного региона. В этой статье обсуждается важность географических названий, обращается внимание на то, как растительный мир проявляется в казахской топонимии, в частности в системе оронимов, гидронимов и ойконимов, а также приводится информация о языковом коде и культурном коде нескольких растений.

Ключевые слова: фитотопонимы, гидронимы, оронимы, географическое название, культурный код.

A.B. Shormakova*

National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*E-mail:Shormakova.arailym@tilbilimi.kz

LINGUISTIC AND CULTURAL CONTENT OF PLANT NAMES IN THE TOPONYMIC SYSTEM

Abstract text: It is impossible to imagine people's lives without geographical names. Geographical names are required to distinguish one place from another. Our people have long observed the benefits and harms of each plant in their habitat, using it in their daily practice. Because nomadic life habits required knowledge of the characteristics of each pasture land: climate, terrain, water sources, vegetation, suitability of grazing, seasonal use. In this regard, special attention is paid to the efficiency of cultivation of various types of agricultural products, which are characteristic of these regions. For example, it was convenient to breed cows in A Quiet Place, sheep and horses in sagebrush, in a secluded place, camels in a desert area. It can be seen that the more often phytotoponymic names appear on our Earth, the more influence the cultural code has. Because the culture of the people is inextricably linked with its way of life. By studying the phytotoponymic vocabulary in toponymy, you can reveal the secret of interesting information about the disappeared features of the landscape of a particular region. This article discusses the importance of Geographical Names, draws attention to how the plant world manifests itself in Kazakh toponymy, in particular in the system of oronyms, hydronyms and oikonoms, and provides information about the language code and cultural code of several plants.

Key words: phytotoponyms, hydronyms, oronyms, geographical name, cultural code.

Кіріспе

Географиялық атаулар көне замандарда пайда болған, олардың тарихи негізі алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінде жатыр. Бір жерді екіншісінен ажырату үшін атауларға қажеттілік туындады. Алғашқы адамдардың лексикалық қоры бай болмағандықтан, атау беру процесінде мүмкіндіктері шектеулі болды. Мысалы: тау, жота, қырат, қырқаларды жай ғана төбе деп атады (Мурзаев, 1979: 5). Адамдардың өмірін географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Соның ішінде топонимияның ежелгі қабатын құрайтын географиялық атаулар да бар. Топонимика саласының танымал маманы Э.М. Мурзаева «қазіргі қоғамды географиялық атауларсыз елестету мүмкін

емес. Географиялық атаулар балалық шағымыздан бастап біздің ойымызда, санамызда орнығады, сөздік қорымызға енеді. Жер жүзіндегі әрбір адам белгілі бір жерде дүние есігін ашады, ол жердің өз атауы болады. Туған ауыл, көше, қала, ел – бәрінің де атауы бар. Олар бір нысанды екіншісінен ажыратып, орналасқан жерін дәл көрсету үшін қажет» (Мурзаев, 1979: 4) – дейді.

Географиялық атауларды зерттейтін топонимика саласы салыстырмалы түрде жас ғылым. «Топонимика география, тарих және лингвистика салаларының тоғысында пайда болған интегралдық ғылыми пән болып есептеледі. Ал топонимия – кез-келген ауданның, облыстың, аймақтың және басқа да аймақтық бірліктердің географиялық атауларының жиынтығы. Географиялық атаудың негізгі және басты мән-мақсаты – жер бетіндегі орынды белгілеу» (Мурзаев 1979: 3-5). Ірі географиялық объектілерден басқа, ормандардың, өзендер мен көлдердің, таулардың, төбелер мен шатқалдардың, ауылдардың, елді мекендердің өз атаулары болады. Мұндай атаулар жергілікті тұрғындарға жақсы таныс болғанымен, көп жағдайда географиялық анықтамалықтар мен жазбаша құжаттарға енбей қалады. Барлық географиялық атаулардың мағынасы, қойылу себебі болады. Тіпті қазір бізге түсініксіз атаулардың этимологиясына үңілетін болсақ, не себепті олай аталғанын анықтай аламыз. Тіл үнемі дамып, екшелік, толығып, қалыптасып отырады. Кейбір сөздер мағынасын өзгертсе, кейбір сөздер тілден жойылып та кетеді. Сондықтан кейде белгілі бір өзеннің, ауылдың, қаланың атын түсіндіру қиындық тудырады. Бірақ бір қызығы, ана тіліміздің ескірген, ұмытылған сөздері географиялық атаулар арқылы сақталып, ұрпаққа сол жер туралы тарихи ақпарат береді. Әр атаудың астарында таңғажайып әңгімелер, аңыздар жағыр. «Топонимдер – лингвистикалық категория, сондықтан олар тіл заңдарына бағынады. Ойды жеткізу үшін күнделікті қолданылатын сөздер мен күнде қолданылмаса да белгілі бір объектіні атау үшін қолданылатын топонимдердің арасына теңдік белгісін қою мүмкін емес. Топонимдер ең жоғары номинативтілікке ие» (Мурзаев 1979: 4).

Қазақтың халықтық географиялық терминдерінің өз ерекшеліктері бар. Көшпелі өмір сүру дағдысы әр жайылымдық жердің ерекшеліктерін: климатын, жер бедерін, су көздерін, өсімдігін, мал жайылымының жарамдылығын, маусымдық пайдаланымды білуді талап етті. Осыған байланысты ландшафттың болмашы белгілеріне мән берілді, өйткені олар қолайсыз ауа-райы жағдайында малды қорғауға, көшкен кезде бағдарды анықтап отыруға қажет терминдер болды. Сондықтан жер бедері элементтеріне, география мен өсімдік жамылғысына қатысты атаулар тілімізде өте көп кездеседі. Әр таудың, сайдың, өзендер мен көлдердің өз атаулары бар. Мысалы, төбелі-қырқалы құмды жерлердегі жерасты сулары жақын орналасқандықтан, қамысты астық тұқымдас өсімдіктер өскен ойыс жерлерді халық шұрат деп атаған. Осы бір сөз ол жердің толық табиғи географиялық сипаттамасын бере алады.

Материал және әдістер

Бұл мақалада фитотопонимдер таным құралы ретінде қаралды. Фитонимдер бір-бірімен мағыналық байланысты, біртұтастықта сипатталды. Бірнеше фитотопонимге лингвомәдени талдау жасау арқылы адамзаттың қоршаған ортаны бағалауы, пайдалануы мен қоршаған ортаға деген көзқарасы көрсетілді. Фитотопонимдер іріктелді, жинақталды, топтастырылды. Зерттеудің материалы ретінде Қазақстандағы өсімдік атауларымен келетін жер атаулары қарастырылды. Ғылыми негізі: Б. Қалиев «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары», Т. Жанұзақов «Ұлы дала атаулары», А. Әбдірахманов «Қазақстанның жер-су аттары», Е. А. Керімбаев «Қазақская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах», т.б.

Әдебиетке шолу

Қазіргі уақытта мәдениетаралық, тілаларлық байланыстардың жандануымен және антропоэзектік лингвистиканың дамуымен топонимдердің семантикасына ғана емес, сонымен бірге топонимикалық лексиканы зерттеу әдістемесіне байланысты әлі шешімін таппаған таласты мәселелердің бар екенін байқауға болады. Топонимдерге, олардың тіл мен мәдениетке байланысына арналған жұмыстардың маңызды қорысында топонимдер лингвоелтану, лингвомәдениеттану және мәдениетаралық коммуникация аясында қарастырылып келеді (Березович 2004; Горбаневский 1994; Леонович 1991; Нерознак 1995; Ошчепкова 1995). Белгілі бір топонимге бекітілген ассоциациялар мен мағыналар адамның немесе бүкіл тіл ұжымының коммуникативті тәжірибесін көрсетеді.

Тілтанушы, қазақ тіл біліміндетопонимика саласын зерттеудің негізін қалаған ғалым Т. Жанұзақов: «Жер-су атауларыныңпайда болуы мен шығу тарихы, ең бірінші-халқымыздың тіл байлығына, тарихтың әрбір кезеңіндегі қоғамдық өмір құрылысына, экономикалық және әлеуметтік жағдайына, халықтың кәсіби шаруашылығына, мемлекеттің өсуі мен дамуына, елді мекендердің сан жағынан артып, көбейе түсуіне тікелей байланыстылығын көрсетеді (Жанұзақов, 1998: 5-6) дейді.

Топонимдердің мазмұнындағы ақпараттар белгілі бір географиялық ұғымдардың атаулары болғандықтан, олар сұрыпталған, екшелген лексикалық қабаттардан тұрады. Себебі олар ескі дәуірдің дерегін беретін нақты ұғым атаулары. Топонимдердің мазмұнында халықтың этнографиялық, қоғамдық өмір-тіршілігінен, әлеуметтік жағдайынан көптеген мәліметтер беріледі. Сондықтан да топонимдерді зерттегенде сол жерді мекендеуші халықтың әлеуметтік жай-күйіне, сол жердің тарихына баса көңіл аударылады. Ғалымдар топонимдерді түрлі қағидаға сай топтастырды десек, соның алғашқы нұсқасын жасаған белгілі ғалым А. Әбдірахманов болды. Ғалым топонимдік атауларды мазмұнына қарай 13 топқа біріктіре отырып, 4-ші топта «Өсімдік атауы бойынша қойылған топонимдерді (фитотопонимдер)» көрсетеді.

Өсімдіктер әлемімен байланысты топонимикалық атаулар тіл білімінде фитотопонимдер деп аталады. Топонимиядағы фитотопонимиялық лексиканы зерттей отырып, белгілі бір аймақтың ландшафтының жоғалып кеткен ерекшеліктері туралы қызықты ақпараттың сырын ашуға болады. Өсімдік әлемі қазақ топонимикасында, атап айтқанда оронимдер, гидронимдер мен ойконимдер жүйесінде қалай көрінетініне назар аударайық. Ороним (гректің *oros* – тау сөзінен шыққан) – таулардың, төбелердің, жоталардың, тауаралық шатқалдардың және басқа да орфографиялық объектілердің өзіндік географиялық атауы. Әдебиетте таулар мен жоталардың атауы деп мазмұнын тарылтып беріп жатады (Мурзаев 1974: 24). Гидроним (грекше *hydor* – су, ылғал) – өзеннің, көлдің, бұлақтың, батпақтың, құдықтың атауы (Мурзаев 1974: 21). Кейбір еңбектерде: Ойконим (грек тілінен *oikos* – тұрғын үй) – елді мекеннің атауы (Намитоква 2005: 12) делінеді. Топонимикалық атауларды зерттеу тілдің тарихына қызығушылық тудырады, әрі ата-бабаларымыздың экономикалық, қоғамдық өмірін бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде фитонимдердің топонимдік жүйедегі қызметіне, орнына ерекше назар аударып, зерттеу жүргізген, яғни, фитотопонимдерді қарастырған ғалымдар: Т. Жанұзақов, Н. Уәли, Қ. Рысберген, Ш. Сеитова, т.б.

Профессор Н. Уәли ономастикалық атауларға қатысты жасаған сұхбатында: «Ономастика – жер-су атаулары, адам есімдері, халық, ру-тайпа атаулары, мемлекет атаулары, әртүрлі мәдени-тарихи нысандар, яғни «тиражға» түспеген атаулардың (жалқы есімдердің) жиынтығын зерттейтін тіл ғылымдарының ерекше саласы. Ономастикалық атау-

лардың мазмұнында: тілдік, мәдени, тарихи кодтар болады» (Уәлиев, 2014) дейді. Бұл кодтар тұтастай бір халықтың күнделікті тіршілік тәжірибесінен жинағандәстүрлібілімі болып табылады.

Е.А. Керімбаев қазақ ономастикасынадағы этномәдени мазмұнды көрсетудегі өсімдіктердің қызметін төмендегіше түсіндіреді: «Многие топонимы Казахстана содержат в своем составе название растений и деревьев, произрастающих на тех или иных физико-географических объектах. Это отвечает, на наш взгляд, принципу географической позитивности, характеризующейся отражением сущности и отличительных признаков физико-географических объектов в их именах. В номинативных актах принципу позитивности, как правило, противостоит принцип избирательности наименований, и поэтому в топонимии Казахстана встречаются названия не всех видов растительного мира, а тех видов, которое имели то или иное значение в хозяйственной и этнокультурной жизни казахов» (Керімбаев, 1992: 20). Халық өзі мекендейтін ортадағы әр өсімдікті күнделікті тәжірибесінде пайдалана отырып, олардың пайдасы мен зиянын байқап отырады. Соған орай қай жерде қай түлікті өсірудің тиімділігіне көңіл аударылып, сол өңірлерге тән шаруашылық түрлері қалыптасқан. Мысалы, сиырды өленшөп өсетін жайылымға, жылқы мен қойды жусаны мен бетегесі бітік шығатын жайылымға, түйені шөлді жердің жайылымына жайған ыңғайлы болған. Жерімізде фитотопонимдік атаулардың жиі кездесуіне, мәдени кодтың әсері көбірек болатынын байқауға болады. Себебі халықтың мәдениеті оның тұрмысымен, өмір салтымен тығыз байланысты.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ сахарасында өсімдік атымен аталатын жерлер өте көп. Қазақ даласындағы өсімдік әлемін жан-жақты зерттеген тілтанушы ғалым Б. Қалиев: «Өсімдік атауларына -лы / -лі, -ды / -ді, -ты / -ті жұрнақтары жалғану арқылы жасалған топонимдердің көптігі жағынан «алдына жан салмайды» десе де болғандай, себебі тілімізде қанша белгілі өсімдік атауы болса, осы әдіс арқылы, сонша жер-су атауын жасауға болады. Қазақ тілінде жамбыл, қазығұрт, қорғалжын, қандыағаш, ереймен, көкпек, бұғыты, сөгеті деген өсімдік атаулар бар. Осы аттас жер-су, тау атаулары және бар. Бұлардың қайсысының аты, қайсысына қойылған: жер аты өсімдікке ме, өсімдік аты жерге ме? Бұған ойланбастан жауап беруге болмайды. Әйткенмен де көбіне жер аты ретінде сол жерде өсетін өсімдіктің аты қойылатындығын ескерген жөн» (Қалиев, 1988) дейді.

Халқымыз қылқан жапырақты ормандарды жалпы «қарағай», «арша» деп атаған. Мысалы: Қызылқарағай (жота. ШҚО, Зырян ауданы), Көрқарағай (жайлау. ШҚО, Катонқарағай ауданы), Жалпаққарағай (жұрт. ШҚО, Зайсан ауд.), Шоққарағай (төбе. СҚО, Ғабит Мүсірепов ауданы), Шолаққарағай (жайлау. Павлодар облысы, Шарбақты ауданы), Дөнарша (қоныс. Алматы облысы, Райымбек ауданы), Аршалы (тау атауы, Павлодар облысы, Май ауданы), Аршаты (е.м. ШҚО, Катонқарағай ауданы), т.б.

Ал, ұсақ жапырақтылардан тұратын тоғайларды «ағаш» деп атаған. Ағаш – ірі дінді, биік әрі жуан болып өсетін көпжылдық өсімдіктердің жалпы атауы: қайың, терек, тал, үйеңкі, қарағай, емен, т.б. Жалпы «ағаш» атауымен келетін де, жекелеген ағаштардың атымен аталатын фито оронимдер елімізде өте көп кездеседі. Мысалы: Жаманағаш (қоныс. СҚО, Жамбыл ауд.), Сасықағаш (шоқы. Ақмола обл., Еңбекшілдер ауд.), Сыпсынағаш (қолат. Қостанай обл., Қамысты ауд.), Ұзын Қызылағаш (орман. СҚО, Есіл ауд.), Шолаққайың (қоныс. СҚО, Тайынша ауд.), Белқайың (жота. Алматы обл., Алақөл ауд.), Қотырқайың (жота, Алматы облысы, Кербұлақ ауданы), Құмтал (қоныс, СҚО, Есіл ауданы), Майдантал (жота, ОҚО, Төле би ауданы), Талбөгет (қоныс. Ақмола обл.,

Жаксы ауд.), т.б. Ағаш атаулары ойконимдерде де, оронимдер де, гидронимдерде де кездеседі.

География білімінде көрсетілетіндей «Оронимдер қылқан жапырақты ормандар, ұсақ жапырақты орман-тоғайлар, бұталы тоғайлар, даланың бұталы өсімдіктері, сексеуіл, шөлдің бұталы өсімдіктері, дала өсімдіктері, субтропиктік өсімдіктер, шалғындар, тақырлар, шөлдің біржылдық өсімдіктерінің аттарымен аталады» (Бейсенова, 2004: 140). Әрине, бұл бөліністерге қарай фитотопонимдер өзіндік ареалдар құрайды. Шөл өсімдігінің атауы тауға, тау өсімдігінің аты шөлді жерге қойылмайды.

Ал енді гидронимдерге келетін болсақ, өсімдік атауларымен келетін гидронимдер көбіне гидрофиттердің, яғни, суда, жартылай суда, көл, өзен, теңіз жағалауларында, батпақты жерлерде өсетін өсімдік атауларымен аталады. Мысалы: ағаш, қамыс, қоға, кейбір шөп түрлері т.б. Алақамыс (көл. Қостанай обл., Жангелдин ауд.), Қуқамыс (көл. СҚО, Тайынша ауд.), Ортақамыс (көл. Павлодар обл., Шарбақты ауд.), Сұлуқамыс (көл. Қарағанды обл., Нұра ауд.), Тоққамыс (тұзды көл. СҚО, Тайынша ауд.), Жалпаққоға (көл. Қостанай обл., Амангелді ауд.), Майқоға (көл. Алматы облысы, Алакөл ауданы), Қарақоғалы (көл. Павлодар обл., Баянауыл ауд.), т.б.

«Барақ» деген сын есімнің, өзге де сын есімдер сияқты, зат есіммен тіркескенде, толық мағынасы ашылады: «барақ жүн, барақ бұзау, барақ кілем, барақ ит, барақ сақал» (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 2005: 101). Бұл тіркестерден барақ сөзінің «сабалақ, жүндес, жүні ұзын» мағынасын беретінін байқау қиындық тудырмайды. Демек топонимжасамға да бұл сөзтура осы мағынасымен қатысады деген сөз. Барақтан аналитикалық тәсілмен жасалған топонимдердің саны айтарлықтай көп емес. Бараөпен келетін төрт түс атауын біртұтастықта қарастырып отырғанымыздың өзі осындай сирек кездесетін үлгілер болғанына тікелей байланысты. Барақкөл (теміржол бекеті. Ақмола облысы, Сандықтау ауданы), Барақсор (қоныс. Қостанай облысы, Жангелдин ауданы), Барақшиқан (төбе, 588 м. ШҚО, Жарма ауданы), Барақкөл «қамысы мен шөбі мол болатын сабалақ көл»; Барақсор «сабалақ шөпті сор атауы»; Барақшиқан «өсімдікті, шикан тәрізді томпақ дөң» мағыналарында тұруы әбден ықтимал. Қамыстыбас көлін өзеннен бөліп жатқан бөгетті қамыстың көп болуына қарай Қарабөгет деп атайтыны жөнінде деректер бар (Макшеев, 1896).

Өсімдік атаулары тұлғасын өзгертпей топонимге өткенде, зоотопонимдер сияқты әр түрлі мағыналық жолмен ауыспайды. Бұлар бір ғана уәжді білдіреді: ол – өсімдіктің бар және мол екенін атап көрсету. Оның өзі номадтардың тіршілігіне, кәсібіне байланысты туындаған. Соңғы ғылыми еңбектерде тілдің когнитивтік қызметімен байланыстыра келе бұны «өсімдік» концептісі деп атап жүр. Мысалы, Алқа (қыстау. Павл. облысы, Ақсу к.ә.), Бадан (тау. ШҚО, Зыряновск ауданы), Алуа (е.м. Қост. облысы, Арқалық ауд.), Бал-ғын (өзен; е.м. ШҚО, Катонқарағай ауданы), Бадам (өзен. ОҚО, Ордабасы ауд.), Бек (қыстау. Қар. облысы, Ақтоғай ауданы), т.б. (Тілеубердиев, 2007: 184).

Жоғарыда айтып өткеніміздей, белгілі бір өсімдік сол жерде көп өскендіктен ғана атауға айналмайды, сонымен қатар ол халықтың күнделікті тіршілігіне етене еніп, тұрмысында қолданылуы да атау болуда маңызды рөл атқарады.

Көкпек өсімдігінің жер атауына айналуын біршама талдап көрейік. Елімізде көкпек атауымен келетін жерлер: Бала Көкпекті (өзен. Ақмола облысы, Атбасар ауданы), Көкпекдала (қоныс. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), Көкпекқолат (аңғар. ШҚО, Абай ауданы), Көкпек сай (қоныс. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), Көкпек тал (төбешік. Алматы облысы, Жамбыл ауданы), Көкпек тас (тау. Ақмола облысы, Зеренді ауданы). Осы Көкпекті атауы Асанқайғының «Көкектен басқа құсы жоқ, Көкпектен бас-

қа шөбі жоқ, Қымыз ішіп уыздай, Толықсыған кісі жоқ» деген сөзі бар. Осында аталған көкпек өсімдіктің атауы. Бұл өсімдікті сол аймақта өсетін өсімдіктерден ерекшелетін қандай маңызы бар деген сауал туындайды. Ғалым Н. Уәли: «Біздің танымымыз тек қана тілдік біліммен шектеліп қалатын болса, халықымыздың оны не себепті «Көкпекті» атағанын әлі де терең тани алмағанымызды көрсетеді» (Уәлиев, 2014) дейді. Көкпек малға азық ретінде қолданылатын қатты шөп. Халқымыздың тұрмыстық тәжірибесінде бұл өсімдік мал азықтық қасиетімен, шөлге төзімділігімен ерекшеленеді.

Көркем әдебиетімізден көкпек атауы кездесетін бірнеше мысалды саралап көрсек:

Ақтасба мен ақшешек,
Қыста керек неғұрлым,
Жаужапырақ, жалбызды,
Көкемарал, сағызды
Көкпекті мен баялыш

Арық малға таяныш (Әзірбаев К. «Шөп аттары»).

Шөл даламыздаселеу, көкпек, жусан секілді тек қана шөлге төзімді өсімдіктердің түрлері өседі (Жатқанбаев Ж. «Су»). Жусан мен көкпек қой малының сүйсіне жейтін шөбі (Жамалов Б. «Торғай»). Ел бауырға көшіп келген алғашқы кезде ащы сағынып қалған малжусан, көкпек, тарлау, жалманқұлақ секілді ащылы шөпке барынша қанып, жазыққа түсіп тырандап жетісіп қалса да. . . сентябрь туған соң-ақ бұрынғы жайлаудағыдай жұма сайын салы қонысқа қона алмай. . . ауылдың маңы шаңдақ тартып, тақырлана береді (Құдайбердиев Ш. Шығармалар). Қой қара отты, сиыр өленді, жылқы бозды, түйе көкпекті жайлайды (Бөкейханов Ә. Шығармалар). Бұл мысалдардан байқайтынымыз, көкпек – шөлге төзімді, қой мен түйе малы сүйсіне жейтін ащы шөп. Әсіресе, көктем туып, малдың аузы отқа енді ілінгенде тез көтеріліп, өзге шөптер көтерілгенше малға азық болады.

Ғалым Н. Уәли: «дәстүрлі ортада көкпектің тамырын отындыққа пайдаланады. Көкпекөсетін жерлердехалық тал-ағашқа тимеген. Ауылдың қадірлі қариялары тал-теректі берекесіз пайдалануға рұқсат етпеген (Уәлиев, 2014) дейді. Тал мен терек өте баяу өсетіндіктен, оларды бейберекет отындыққа пайдалана беруге болмайды. Сол себепті де көкпек секілді бір жылдық өсімдіктердің тамырын отындыққа пайдалану халықтың экологиялық танымын көрсетеді. Сонымен қатар көкпек өскен жер қатқыл, көліктің жүруіне қолайлы болған.

Көкпек атауының тілдік коды өсімдікпен байланысты болса, ал мәдени коды – «қой малының сүйсіне жейтін көгі», «шөлге төзімді шөп», «түйе малына таптырмайтын азық», «ащы сағынған малдың бас алмай жейтін шөбі», «тамыры отындыққа пайдаланылатын шөп».

Қазақ даласында ауаны зиянды микробтардан тазарту үшін қолданылатын арша атауымен келетін оронимдер де аз емес. Мысалы: Жоғарыда аталған Дөңарша (қоныс. Алматы облысы, Райымбек ауданы), Аршалы (тау. Павлодар облысы, Май ауд.), Аршаты (елдімекен, ШҚО, Қатонқарағай ауданы), Шығыс Аршалы (өзен. Алматы облысы, Алакөл ауданы), Қара арша (өзен. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), Қара арша сай (өзен. Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы), т.б.

Қазақ ұғымында аршакиелі деқасиетті ағаш болып саналады. Тілтанушы ғалым Г. Мамырбекова «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде»: «Арша (пар. арче اَرچِه) – қылқан жапырақты, хош иісті ағаш» (Мамырбекова, 2017) деген анықтама берген. Профессор Анар Салқынбай арша атауының жасалуына қатыс-

ты: «Тілімізде қолданылатын «шынар сөзі екі тұлғадан бірігіп жасалған: «шын» – «биік», «ар» – латын тіліндегі ағаш мағынасын береді. «Ар» ағаш мағынасы арқылы – арша туынды атауы қалыптасқан» (Салқынбай, 1999: 278) деген қорытынды жасайды. Арша өскен жерге зиянкес жәндіктер келмейді. Тіпті кейбір ғалымдардың болжамынша, аршаның түбінде отырудың өзі адам баласын түрлі дерттерден сақтап, көңіл-күйдің көтеріңкі болуына, адамның өзін сергек сезінуіне ықпал етеді. Халқымыздың магиялық сенімінде адыраспан секілді аршаға да сыртқы күштер (жын-шайтан) жуымайды, оның түтінімен жұбайлардың төсегін, бесікті, ақ отауды аластайды. Аңыз бойынша Алтайлықтар аңға шыққанда аршаны тұтатып:

Алтайға асуын берсін, Ағынды суым кешуін берсін, Алтай тауым аңын аттырсын, Жорығымыз жеңілінен болсын!...деп, жорық ырымын жасап аңға аттанғанда, қанжығалары бос қайтқан емес. Ал, бұл өсімдіктің мәңгі жасыл болып тұруына байланысты мәңгілік өлместің суы тамған, яғни, Әбілхайағ суы тамған деген әпсана жеткен: «Ескендір патша тірі суды торсыққа құйып әкеле жатып, қарағайдың түбінде демалып жатқанда құзғын шоқып, тесіп жібереді де, киелі су қарағайға, аршаға төгілгендіктен ол ағаштар жап-жасыл болып, мәңгі жасайтын болады. Судың жердегі қалдығын түлкі жалап, жүні ағарғанша, тұмсығы тиіп, құзғын да ұзақ жасайтын болғандығы». *Арша* ағашы Қожа Ахмет Иассауи кесенесінде, Қарашан ана мазарында өседі. Сонымен қатар аршадан жасалған мәсуекпен тісті тазалап отырған адамның тісіне құрт түспейді, түбі мығым болады. Тіпті қол жуатын құманның ішіне қолдағы микроптарды өлтірсін деп арша кесіп салып қоятын болған.

Яғни, жоғарыда аталған оронимдердің тууына сол мекенде аршаның өсуі негіз болып қоймай, оның халық арасындағы «ағаштың анасы арша» деген танымы, тұрмыста «қасиетті ағаш» ретінде қолданылуы негіз болған. Аршаның мәдени коды: «қасиетті ағаш», «мәңгілік жасыл ағаш», «өлместің суы тамған қасиетті ағаш», «арша түтіні сыртқы күштерден, көзден қорғайды» (деген түсінік), т.б.

Алма ағашы мол өсетін жерлер: Алма тау (елдімекен, Алматы облысы, Талғар ауданы), Алма арасан (елдімекен, Алматы облысы, Қарасай ауданы), Алма сай (елдімекен, ШҚО, Ұлан ауданы), Алматы (қала) т.б. *Мыңдаған жылдар қойнауынан тамыр тартар тарихы «мың өліп, мың тірілген» еліміздің өткен кезеңдерімен өзектесе өріліп, сабақтаса өрбіген Алматы қаласы X-XI ғасырларда қалыптасып, дамыған, ортағасырлық Қазақстанның ірі экономикалық, саяси, мәдени орталығына тән нышандарды иеленген қала болды. Гүлденіп, жыр байланған, күлдіреп күлге айналған күндерді де басынан өткізген. Оның бір мысалын кешегі күні тағы бір рет көрдік. Сұлу Алматымыз бір күнде түтінге айналды. Бірақ қайталанбас сұлулығымен, әйдікер әдемілігімен талайларды тәнті еткен Алматымыздың өн бойында өміршең қуат, өскелең тыныс мол.*

Қаламыздың Алматы атануына қатысты ғылыми мақалалар өте көп. *Зерттеуші ғалым Н.Г. Маллицкий: «Орта Азияның байырғы тұрғындарының бейресми тілінде бұл қаланың Алматы атануына тау бөктерінде өсетін жабайы алма ағашының молдығы түрткі болған (Маллицкий, 1945) – дейді. Алма-Ата атауын Алматы деп өзгертуге қатысты жазған мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлы: «Образование имени прилагательного из имени существительного через прибавление к окончанию последнего твердой частички «ты» вместо современной «лы», «ды» свойственно тюркским языкам, в частности казахскому. При окончании «ты» в казахском языке является более древним, чем другие формы этого рода. Оно*

«ты» означает обилие или присутствие чего-нибудь, главным образом воды и растительности, животных и предметов потребления. Поэтому окончание «ты» чаще всего встречается в древних названиях урочищ. Примерами чего могут служить название совр. урочищ и рек: Чидер-ты (вместо современного Чидер-лы), Олең-ті (вместо современного Олең-ды) и т.д. (Байтұрсынов, Шонанов, 1929) дейді.

Ұлтымыздың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми тұжырымын қаламыздың тарихы мен этимологиясы туралы жазған ғалым Ғ. Қоңқаипаев былайша сабақтайды: ««ты» ескі жұрнағы сөздің ежелгі формасын сақтап қалған, тіпті революцияға дейінгі орыс саяхатшыларының оны бұрмаламастан Алматы деп жазды, ал, 1856 жылы мұнда бекініс салынғаннан кейін ғана Верный аталып, революциядан кейін Жетісу Облревкомы 1921 жылы 5-ақпандағы №12 қаулысымен орыс тілінде Алма-Ата деп өзгертті» дей келіп бірнеше мысал келтіреді: Аришаты, Шідерті, Бұғыты, т.б. Байтұрсынұлы мен Шонанұлының негіздеп жазған ұсынысынан кейін қаламызға 1921 жылы өзінің ежелгі атауы қайтарылды. Ал, 1927 жылы 3 сәуірде бүкіл қазақстандық б-съездің шешімімен Алматы Қазақстанның астанасы болып жарияланады.

Күні бүгінге дейін қаламыздың атауына қатысты әртүрлі пікірлер оқтын-оқтын баспасөз беттерінде жарияланып тұрады. Олжас Сүлейменов сынды ғалымдар Алма-Ата атауын қайтарайық деген де ұсыныстар айтып жүр. Дей тұрғанмен, тіліміздің ежелгі формасын өз бойында сақтаған, тілімізге әбден сіңісіп кеткен, қаланың бар көркін айшықтап тұратын атаудың сол күйінде қалуына жоғарыда келтірілген мысалдар толықтай негіз бола алады деген ойдамыз.

Қорытынды

Жер-су атаулары – халықтың мәдениетінің, тілінің кемел байлығын зерттеуде таптырмас құнды қазына. Оларды зерттеу тілдің тарихына қызығушылық тудырады, әрі ата-бабаларымыздың экономикалық, қоғамдық өмірін бағалауға мүмкіндік береді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, тіл өзінің куммулятивтік қызметіне сай, терең де мазмұнды мәдени-тарихи ақпаратты көп жағдайда топонимдердің құрамында сақтайды. Ғалым Б. Қалиевтың сөзімен айтсақ, кей жағдайларда керісінше, өсімдіктерге атау ретінде жер-су аттары қойылатын жағдайлар да кездесіп жатады. Мысалы: алатау (алхоры сорты), амур барқыты, алматы апорты, ауған сасыр, фрика тарысы, бұхар беде, грек жаңғағы, сібір еркекшөбі, швед бедесі, бенгал раушаны, жетісу (алма сорты), меке жүгері, қашқаргүл, қытай пияз, судан шөбі, т.б. Бүгінде елімізде өсімдік атауларымен келетін елді мекендер саны 374-ке жетті. Атап айтар болсақ: 3 қала, 16 аудан, 2 ауданға бағынысты қала, 14 кент, 239 елді мекен. Байқап отырғанымыздай, өсімдік атауларының қазақ топонимиясында алатын орны ерекше. Сол себепті де терең лингвистикалық түсінік алу үшін, қазақтың мәдениеті мен тілін тану үшін жүйелі зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Байтұрсынов, Шонанов. Заключение. О ходатайстве Джетысуйского ГИНа о переименовании г. Алма-Ата в «Алматы и в/уезд «Алматинским» 29.12.1929 г.г. Кзыл-Орда.

Бейсенова Ә., Карпеков Қ. (2004) Қазақстанның физикалық географиясы: Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра. – 256 бет; 140

Березович, Е.Л. (2004) К этнолингвистической интерпретации семантических полей / Е.Л. Березович // Вопросы языкознания. № 6. – С. 3-24

Горбаневский М.В. (1994) Русская городская топонимия: проблемы ист.-культурного изучения и современного лексикографического описания: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук/Ин-трус.яз. им. АСП. М., 39 с

Жанұзақов Т. (1998) «Қазақстан географиялық атаулары» // Қазақтар. VIII т. Алматы.

Керимбаев Е.А. (1992) Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. Алматы. – 92 с.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі (2005) / Құрастырған: Р.Сыздық, Н.Уәлиұлы, Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы. – 616 бет; 101

Қалиев Б. (1988) Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым. – 159 б.

Леонович О.А. (1991) Топонимы как источник культуроведческой информации // Исторические названия – памятники культуры: Сб. матчлов II Всесоюз. науч.-практ. конф. М. Вып. 2. С. 94

Макшеев А. (1896) Путешествие по киргизской степи и Туркестанскому краю. – СПб.

Маллицкий Н.Г. (1945) О некоторых географических терминах, имеющих отношение к Средней Азии. «Известия ВГО», т. 75, вып. 5, стр. 283.

Мамырбекова Г. (2017) Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. – 658.

Мурзаев, Э.М. (1979) География в названиях / Э.М. Мурзаев. –М.: Наука. –168 с.

Мурзаев, Э.М. (1974) Очерки топонимики / Э.М. Мурзаев. –М.: Мысль. –382 с.

Намитокова Р.Ю. (2005) Региональная ономастика: учеб.-метод. пособие / Р.Ю. Намитокова. - Майкоп: Изд-во АГУ. –70 с.

Нерознак В.Л. (1995) Ономастика как составная часть лингвокультурологии // Ономастика Поволжья: Мат-лы VII конф. поволжских ономастологов. Волгоград. С. 4-6.

Ощепкова В.В. (1995) Культурологические, этнографические и типологические аспекты лингвострановедения: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М.: Моск. пед. ун-т. 35 с.

Салқынбай А. (1999) Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). –Алматы. – 309 б.

Тілеубердиев Б.М. (2007) Қазақ ономастикасының лингво-концептологиялық негіздері. Алматы: «Арыс» баспасы.– 280 бет; 184

Уәли Н. Ономастикалық атаулар өзегінде елдің тарихи – мәдени коды жатыр // Ана тілі. 21.07.2014.

REFERENCES

Bajtursynov, Shonanov. Zaklyuchenie. O hodatajstve Dzhetyusjksogo GINa o pereimeno-

vanii g.Alma-Ata v «Almaty i e/uezd «Almatinskim» 29.12.1929 g. g. Kzyl-Orda.

[Bajtursynov, Shonanov. Conclusion. About the petition of the Dzhetyysu GIN to rename the city of Alma-Ata to "Almaty and the e/uezd "Almaty" on 12/29/1929, the city of Kzyl-Orda] (in Russian)

Beisenova A., Karpekov Q. (2004) Qazaqstannyn fizikalyq geografiasy: Zhalpy bilim beretin mekteptin 8-synybyna arnalğan oqulyq. Almaty: Atamura. – 256 p. [Beisenova A., Karpekov K. (2004) physical geography of Kazakhstan: a textbook for the 8th grade of a general education school. Almaty: Atamura. - 256 p.] (in Kazakh)

Berezovich, E.L. (2004) K etnolingvisticheskoj interpretacii semanticheskikh polej / E.L. Berezovich // Voprosy yazykoznanija. - № 6. - S. 3-24 [Berezovich, E.L. (2004) To the

ethnolinguistic interpretation of semantic fields/ E.L. Berezovich // Questions of Linguistics. No. 6. – pp. 3-24] (in Russian)

Gorbanevskij M.V. (1994) Russkaya gorodskaya toponimiya: problemy ist.-kul'turnogo izucheniya i sovremennogo leksikograficheskogo opisaniya: Avtoref. dis. d-rafnol. nauk/In-trus.yaz. im. ASP. M. 39 p. [Gorbanevsky M.V. (1994) Russian urban toponymy: problems of historical and cultural study and modern lexicographic description: Abstract of the dis. d-rafnol.sciences/In-trus.yaz. im. ASP. M., 39 s] (in Russian)

Zhanuzaqov T. (1998) «Qazaqstan geografialyq ataulary» // Qazaqtar. VIII t. Almaty. [Zhanuzakov T. (1998) "geographical names of Kazakhstan " // Kazakhs. VIII Vol. Almaty.] (in Kazakh)

Kerimbaev E.A. (1992) Kazahskaya onomastika v etnokul'turnom, nominativnym i funkcional'nom aspekts. Almaty. – 92 c. [Kerimbayev E. A. (1992) Kazakh onomastics in ethnocultural, nominal and functional aspects. Almaty. – 92 c.] (in Russian)

Qazaq tilinin orfografiyalıq sөzdigi (2005) / Qyrastyrgan: R.Syzdyq, N.Uәliuly, K.Kuderinova, A.Fazylzhanova zhane t.b. – Almaty: «Arys». – 616 p. [Spelling dictionary of the Kazakh language (2005) / compiled by: R. Syzdyk, N. Ualievich, K. Kuderinova, A. Fazylzhanova and others – Almaty: arys publishing house. - 616 p.] (in Kazakh)

Qaliev B. (1988) Qazaq tilindegi osimdik ataulary. – Almaty: Gylym, – 159 p. [Kaliyev B. (1988) Plant names in the Kazakh language. - Almaty: Science. - 159 P.] (in Kazakh)

Leonovich O.A. (1991) Toponimy kak istochnik kul'turovedcheskoj informacii // Istoricheskie nazvaniya – pamyatniki ' kul'tury: Sb. matchlov II Vsesoyuz. nauch.-praktich. konf. M. Vyp. 2. S. 94 [Leonovich O.A. (1991) Toponyms as a source of cultural information // Historical names – monuments of culture: Collection of matchlov II Vsesoyuz. scientific-practical conf. M. Vol. 2. p. 94] (in Russian)

Maksheev A. (1896) Puteshestvie po kirgizskoj stepi i Turkestanskomu krayu. – SPb. [Maksheev A. (1896) A journey through the Kyrgyz steppe and the Turkestan region. – SPb.] (in Russian)

Mallickij N.G. (1945) O nekotoryh geograficheskikh terminah, imeyushchih otnoshenie k Srednej Azii. «Izvestiya VGO». t. 75, vyp, 5, str. 283. [Mallitsky N.G. (1945) About some geographical terms related to Central Asia. Izvestia VGO, vol. 75, issue 5, p. 283.] (in Russian)

Mamyrbekova G. (2017) Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi. – Almaty. - 658.[Mamyrbekova G. (2017) Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language. - Almaty. – 658 p.] (in Kazakh)

Murzaev E.M. (1979) Geografiya v nazvaniyah / E.M. Murzaev. – M.: Nauka.–168 s. [Murzaev, E.M. (1979) Geography in names / E.M. Murzaev. –M.: Nauka. -168 p] (in Russian)

Murzaev E.M. (1974) Ocherki toponimiki / E.M. Murzaev. – M.: Mysl'.–382 s. [Murzaev, E.M. (1974) Essays on toponymy / E.M. Murzaev. –M.: Thought. -382 p.] (in Russian)

Namitokova, R. YU. (2005) Regional'naya onomastika: ucheb.-metod. posobie / R. YU. Namitokova. - Majkop: Izd-vo AGU. - 70 s. [Namitokova R.Yu. (2005) Regional onomastics: studies.- method. manual / R. Y. Namitokova. - Maykop: Publishing House of ASU. -70 p.] (in Russian)

Neroznak VL. (1995) Onomastika kak sostavnaya chast' lnngvokul'turologii //Onomastika Povolzh'ya: Mat-ly VII konf. povolzhskih onomatologov. Volgograd. S. 4-6. [Neroznak V.L. (1995) Onomastics as an integral part of linguoculturology //Onomastics of the Volga region: Materials of the VII Conf. of Volga onomatologists. Volgograd. pp. 4-6.] (in Russian)

Oshchepkova V.V. (1995) Kul'turologicheskie, etnograficheskie i tipologicheskie aspekty lingvostranovedeniya: Avtoref. dis. d-ra filol. nauk. M.: Mosk. ped. un-t. 35 s. [Oshchepkova V.V. (1995) Culturological, ethnographic and typological aspects of linguo-country studies: Abstract of the dissertation of the Doctor of Philology. M.: Moscow. ped. un-T.35 p.] (in Russian)

Salqynbay A. (1999) Tarihi sozzhasam (semantikalyq aspekt). – Almaty. – 309 b. [Salkynbay A. (1999) historical word formation (semantic aspect). - Almaty. - 309 P.] (in Kazakh)

Tileuberdiev B.M. (2007) Qazaq onomastikasynyn lingvo-konceptologiyalyq negizderi. Almaty: «Arys» baspasy. – 280 bet; [Tileuberdiev B. M. (2007) Linguoconceptological bases of Kazakh onomastics. Almaty-280 p.] (in Kazakh)

Uali N. (2014) Onomastikalyq ataular ozeginde eldin tarihi – madeni kody zhatyr // Ana tili.

21.07.2014. [Uali N. onomastic names are based on the historical and cultural code of the country // Ana tili. 21.07.2014] (in Kazakh)